

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационния труд на докторанта към катедра „Реторика“, Тодор
Кръстев
от проф. д-р Величко Руменчев от катедра „Реторика“ на Философския
факултет на СУ „Св. Климент Охридски“

Дисертационният труд, с обем 284 компютърни страници, равняващи се приблизително на 380 стандартни страници от 1800 знака, е на тема: „Межкултурни различия в невербалната комуникация между французи и японци през епохата Мейджи“. Съдържа: съдържание, уводни думи, четири глави, заключение, списък с приносни моменти, приложение, използвана литература и бележки.

В „Уводни думи“ авторът кратко и в същото време подходящо се е спрял на избора си на тема. Като негов научен ръководител мога да потвърдя, че това е негова тема, по негова идея, която е в рамките на проблематиката на невербалната комуникация (НВК), в полето на компетентността на автора и представлява интерес за твърде широк кръг специалисти от твърде широк кръг научни области. Това виждаме, казано от автора, когато се спира на методиката на изследването си, текстови анализ, който той правилно определя като интегрален, ползващ реторика, психология, културология и социология. Дори при преглед на съдържанието само, можем да видим и погледа на религиите и тяхната детерминираща роля по отношение на НВК – в статика и динамика. Не можем да отменим и политическия аспект и политологическата гледна точка, които присъстват пряко или косвено на много места в изследването. Докторантът изрично подчертава, че буквалният прочит на заглавието на изследването може да създаде впечатление за пълна симетрия (Франция – Япония) на изследването. Такава има, но в точно определен от автора план – Японеза – през погледа на французина, през европейските текстове. Друго не може и да бъде, доколкото епохата Мейджи (1868–1912) бележи отварянето на Япония, като за първи път европейски пътешественици и изследователи се докосват до една енигматична и далечна култура. Те създават един голям текстови корпус, който авторът е ползвал със завидна пълнота и задълбоченост. Това определя и целта му – да обобщи информацията за невербалната страна на комуникацията между японци и французи от този период, на съществуващите различия, макар и френските специфики да не получават подробна разработка. За тях можем да съдим именно от различията с японската НВК, на която е обърнато основното внимание.

При формулиране на задачите на изследването авторът посочва в кои глави какво е изследвал и защо. Посочил е, че обективността на изследването налага разглеждане на историята, ежедневието и бита, религиите и ролята им върху човека и как те детерминират използването и възприемането на НВК, какво определя „АЗ-А“ при японеза и мястото му в колектива и пр. и пр.

Определено може да се каже, че тази дисертация впечатлява с компетентността на автора и с възможностите му за анализ, със задълбочеността, с изказа. В това отношение самото изследване е по-близо до дисертация за получаване на „голям“ доктор.

Първа глава „*Японска традиционна култура, ценности и невербални аспекти*“ поставя фундамента на изследването. Най-често при подобни изследвания докторантите започват с обобщена информация с цел изясняване на същността на комуникацията, видове комуникации, определения, вземат отношение по въпроса за комуникация и общуване, основни автори и теории. Като определен принос на автора е, че тук той приема тази информация като известна априори и не я изяснява. По абсолютно същия начин стоят нещата и на много други места. Например той не отделя специално място на същността на НВК, на видовете ѝ, теориите за нея, функциите ѝ, което обикновено в повечето дисертации се обособява в отделна глава. Цялата тази информация е налице, но отново вплетена в тъканта на изследването, като авторът предполага достатъчно висока степен на компетентност на читателя в тази област. Соча тези специфики като сериозно качество на изследването, а не израз на непълнота.

Тук, като има предвид огромната роля на религията, или по-вярно на религиите, докторантът се е насочил към изясняване на тези, които са формирали и постоянно влияли върху мисленето и възприятието на японеца, формирали са у него модели на поведение и конкретно на невербално поведение. Отделено е място и на ценностната система на японеца, на негови фундаментални ценности, свързани с полови специфики, отглеждане на децата, отношение към време и пространство, професионална и непрофесионална среда и мн. др. Специално внимание авторът е обърнал на степента на контекстност на културата, респ. ниско и високо контекстни култури. Очевидно е, че това е с огромно значение за използването, разбирането и естествено за изследването на НВК, доколкото неотчитането на контекстността ще води до буквални прочити на НВК и няма да постига нищо или по-лошо, ще дава често превратна информация.

При изследване на религиите Тодор Кръстев започва с шинтоизма, като му отделя може би малко повече от необходимото място (за това изследване), за което впрочем не съм съвсем сигурен, защото европейецът и особено не изкушеният от материята българин не знаят кой знае колко, и може би малко повече информация не е излишна. Много значимо според мен е краткото съпоставяне на японеца, който би могъл да е привързан и дори да практикува повече от една религия, и западния човек, който е доста ревнив спрямо останалите религии. А както виждаме от съвременното и не само западният човек.

Накратко и точно авторът се е спрял на конфуцианството и Даоизма, на техни основни понятия и пр., което ще ни помага по-нататък да разбираме вярно повлияната от тях комуникация и конкретно НВК.

Значително по-пространно авторът се спира на будизма, като отново подчертава съвместимостта на религиите през погледа на японеца. И тук, като при шинтоизма, изложението би могло да бъде по-синтезирано, но и така не натежава твърде много. Поставен е акцент върху дзен-будизма, оказал голяма роля върху японското общество. От него произлизат редица невербални специфики и особено на мълчанието. Авторът дава казус за „гръмотевично мълчание“. То е типично за Изтока въобще, включително и в Древността. Владетелите в Древен Китай често управляват чрез „недеяние“ – мълчат. Но слушат внимателно.

Авторът отделя доста, дори повече от необходимото внимание на народопсихологията на японеца, на връзката между език, писменост и невербално. Но това е дотолкова интересно и дори любопитно, че човек не може да се откъсне от него – дори когато пише рецензия. И не е без връзка с изложението, не е самоцелно присъстващо в труда. Специфика на японеца е много тясната връзка между традиционни ценности (задлъжнялост спрямо друг, или нечия постъпка; дълг за запазване на репутацията си, *амае* – твърде специфична форма на зависимост от другия, представян като пасивна любов, което също е неточно, ако се разбира буквално и пр. и пр., на понятието и разбирането за свобода, въобще на концепцията за нея (японците я възприемат като слободия), на *ниндзо*, *гири* и невербалното им, пряко свързано и по-скоро произтичащо от тях изразяване. В същото време се посочва често пълното неразбиране на тези ценности от европейца и въобще в западната култура, а от това следва и неразбирането. Авторът сочи проблемите, с които се сблъсква съвременният японец, който се трансформира под външните влияния, но често изпада в неврози от това, че те влизат в конфликт с традиционни негови ценности. Авторът правилно разглежда проблеми на начина на живот, ежедневието, свързани със семейството, съзряването и старостта и др., тъй като именно те, както ще видим по-нататък, допринасят за невербални изрази и специфики, типични за японеца и почти нямащи еквивалент у европейца и конкретно – французина. Литературните примери, които авторът привежда, са съвсем уместни, доколкото вярно отразяват реално японско поведение и отношение към чужденеца, изпаднал в стрес, който е приеман такъв, какъвто е, като член на семейството, с всичките си недостатъци и специфики и невъзможност да се впише напълно в групата.

Втората глава е на тема „Японска невербална комуникация“.

В самото начало авторът пристъпва към по-конкретно изследване на културите – високо и ниско контекстни, за първи път разгледани теоретично от Едуард Хол, създателят на проксемиката – „пространствената психология“. Авторът прави пряка връзка между типа контекстуалност на културата и комуникацията – вербална и невербална. Такава несъмнено е налице. За да няма трагични последици от възможния културен шок, авторът допуска, че субектите в процеса на комуникация могат да го намалят, като си дават сметка за известни им, но и вероятно съществуващи неизвестни межкултурни различия. Това постоянно подчертавам на свои лекции. А именно, че при межкултурна комуникация страните следва да се предупредят взаимно за известните им различия и да не се чувстват засегнати в най-различния негативен смисъл на думата – обидени, унижени, подценени и пр. Много, много често това може въобще да не е така, а да е налице съвсем обратен значение. Липсата на внимание у японеца към вас, като непознат за тях, може да не е израз на пренебрежение и игнориране, както би се възприело в нашата култура, а стремеж да не почувствате нарушена личната ви хармония, да не бъдете притеснени, т.е. това е форма на любезност. Подходящо внимание е отделено на времето, в което протича комуникативният процес, и на тази база делението на културите като монохронна и полихронна, с всичко произтичащо от това в невербално и вербално отношение. При японците, както по отношение на религиите, има съвместяване на двете системи, макар и първенство да има полихронността, която е типична и за френската култура.

Мълчанието може да означава всичко. От незнание, през страх, уважение, съгласие, несъгласие и пр. То може да е част от невербалната вокализация под формата на различни видове паузи, да е начална пауза, която всъщност не е интонационна характеристика, но е с определено високо комуникативно значение. В японската

култура се сочат четири измерения на тишина: истинност, социална дискретност, смущение и предизвикателност. В зависимост от контекста тези значения на замълчаването можем да открием и в европейската култура и дори с много повече значения. Авторът твърди, че за японците „тишината е по-важна от говоренето“. Това се отнася и за западната култура, където можем да срещнем афоризма: „*Говоренето е сребро, мълчанието е злато*“! В нашето близко политическо минало Симеон Сакс Кобурготски казваше „*Да бъдем господари на мълчанието*“. О тази специфика на значението на мълчанието в японската култура авторът вади на дневна светлина много невербални аспекти на комуникацията – предоставяне на обратна връзка, поредност на изказване и пр. В междуличностната комуникация мълчанието отново придобива голямо значение в японското общуване, дори в общуването между съпрузи. Това обаче също не е непременно японска специфика. В зависимост от контекста, независимо от високо или ниско, контекстуалността на културата, тишината, мълчанието може да има абсолютно същото значение. Това подчертава и авторът, като в същото време дава достатъчно примери за възможно различие на тишината в бизнес, съдебна и друг тип комуникация, което да доведе до нейния провал.

Авторът е отделил малко внимание на личната територия и личното пространство, които изследва проксемиката. Посочени са някои специфики в японската култура, но те биха могли да се проявят и в западната. Според мен тази материя би спечелила от едно по-пространно изследване, което и авторът прави в последната четвърта глава.

Значително място в тази глава е отделено на кинесиката. Това е обяснимо, доколкото това е най-видимата част на НВК, както в западната култура от Античността насам, така и в японската. И тук виждаме проява на типични изражения и жестове, продиктувани от религиозните вярвания и културните специфики. В широк план обаче и в западната култура усмивката изпълнява същите като при японците функции, в зависимост от контекста, разбира се. Разгледан е поклонът и многобройните му разновидности, който е с особени функции, различни от европейските, и е типичен за японците. Макар и кратко е разгледано ръкостискането. Нещо, което е с ритуално значение във всички култури и на което в литературата не се обръща голямо внимание, но в практиката то е с голямо значение. Трябваше Доналд Тръмп да реанимира значението на ръкостискането и на отказа от ръкостискане (с Ангела Меркел), или на прекаленото му по продължителност доминиращо от страна на Тръмп ръкостискане с японския министър-председател, за да му обръщаме необходимото внимание. Щабът на Макрон изработва стратегия за посрещане на агресивното ръкостискане на Тръмп и той е видимо разгневен. Отново съществува различие при видовете ръкостискане и начина на ръкостискане при японец и представител на западната култура. Това не е просто един обикновен факт, който отчита различията. Правилното му възприемане позволява на комуникацията, започвайки разбираемо да продължи така и нататък.

Избягването на директния и продължителния поглед се сочи като японска специфика и не е израз на неуважение, защото се възприема като агресивност или невъзпитаност. Това обаче не е непременно японска особеност. В литературата можем да срещнем достатъчно примери за противоположно възприемане на подобен вид поглед, дори в рамките на една държава, но при неадаптирани етноси. Впрочем при мултикултурни общества трудно може да се говори за една култура, което пък на свой ред създава проблеми. Хол дава примери от САЩ, където един поглед може да се срещне като нахалство от единия, а липсата му като израз на неуважение и също нахалство, но с обратен знак. Авторът сочи различия, но в същото време показва и

жестове, които са с аналогично на европейското значение или поне са разбираеми за него.

Като сериозен принос могат да се посочат особените японски жестове, пози и изражения, на които авторът е отделил достатъчно място, свързвайки ги с базови човешки дейности и тяхното представяне: поклон, видове и градуси на поклон, сядане и видове, усмивка, преди всичко, която е начин за прикриване на отрицателни емоции, но, разбира се, и в традиционното ѝ значение. Нещо което, както сочи авторът, може да открие корените си още в митологията на японците. Подобно нещо можем да наблюдаваме и в западната култура, но не в такава степен и с такава широка приложимост. Тук възможностите за противоположно на кодираното разбиране е напълно възможен. Пред много години – 1982 г., японският посланик в Москва с доста неприкритата усмивка изказваше съболезнования на погребението на Л. Брежнев. Бях безкрайно учуден. Разбира се, скоро след това разбрах за тази японска специфика и какво я детерминира. Авторът дава пример за българска японистка, изпаднала в шок от подобна реакция, въпреки че била осведомена за японския смях и усмивки. Изцяло можем да се съгласим с автора за огромната нужда от добро познаване на културните специфики на партньора, както при вербалната, така и при невербалната комуникация. Обратното може да доведе най-малко до неразбиране, което все пак е добре в сравнение с превратното разбиране, при което само си мислим, че сме разбрали. Грешките се натрупват и често комуникацията е не просто неефективна, а с възможен фатален край. В литературата се сочи достигане почти до фалит на скандинавски бизнесмен, който си е мислел, че е разбрал японските бизнесмени при устните преговори. Марко Семов споменава за подобно нещо в „апокрифната“ за времето си – „За Япония, като за Япония“. Като препоръка при сериозни възможни межкултурни различия бихме предложили да не се разчита единствено на устни преговори или поне да не се предприемат важни действия преди подписване на договор. Там вече всичко би следвало да е едно към едно. В края на главата авторът дава любопитни примери за красота, безкрайно противоположни на европейското разбиране на красота. Тези примери правят дисертацията не само важна и актуална, но и любопитна за четене.

Трета глава визира периода Мейджи – времеви обект на изследване (1868–1912) и целия политически дискурс. Правилно, накратко е разгледан и периодът до този повратен за Япония момент. Макар и интересна, тази материя е получила според мен осветляване, значително повече от необходимото за тази дисертация.

Разбира се, основно място е отделено на межкултурната комуникация от най-различен тип. Разгледани са различни видове НВК, отново в религиозен и битов контекст. Акцент е поставен върху външния вид на японца, жестикулацията (особено на поклона и видовете му) и възприемането им от европейците. В областта на НВК и конкретно на облеклото се забелязва висока степен на подражание на европейското. Навлизат европейски облекла, макар и модифицирани и изглеждат смешно за европейца, включително и униформата, като облекло за отбелязване на професии, включително и на търговската, а не само за военните. Мечът дълго продължава да бъде аксесоар на японца, включително и в чужбина и според един автор извън страната си изпратените да учат в колеж японци изглеждат „левашки“. Променят се представите за женска красота – от облекло до почернянето на зъбите, белила и помади и пр. В същото време е любопитно да се забележи и обратното влияние – на Япония върху Европа и то в относително същия план – на мода идват „японизмите“.

Заслужено особено внимание е отделено на територията и на пространството, на използването му и на усещането за пространство. Отбелязано е по-малкото лично пространство на японца – на работното място и в ежедневието. Това е практика и до днес, което понякога води до сериозни противоречия, предизвикани от чувството за лично и обществено. Авторът го описва като генератор на значителни конфликти. Макар и това да е японска специфика, що се отнася до конкретните примери в дисертацията, по принцип нещата са общи за повечето култури, при които имаме феномени като лична територия и лично пространство. Нарушаването им винаги води до дискомфорт и нерядко до агресия и то сериозна агресия, включително до убийства – дори в съвременните европейски общества (убийство за отнето паркомясто – Франция), както и САЩ (Делото Бърнард Гьотц), където имаме описани подобни случаи.

Последната четвърта глава разглежда *„Межкултурните различия през епохата Мейджи“ през очите на французите*. Това е фокусът на изследването. Авторът разглежда спецификата на първото впечатление при японца от гледна точка НВК. Отбелязва, че ще следва утвърдената в западната литература схема за излагане на видовете НВК. Прави го достатъчно подробно и задълбочено и няма да се спирам специално на това, доколкото същите тези неща са загатнати в предишните глави, но в съответните дискурси. Тук нещата са намерили подробна разработка и нямам какво да добавя. Мога единствено да адмирарам.

Заключението е кратко и без излишни повторения на казаното в основния корпус на дисертацията.

Авторът е извел четири научни приноса: 1. Демонстриране на връзката между социално-културни феномени и невербални прояви в комуникацията; 2. Извеждане на основните принципи на невербалната комуникация при японците; 3. Демонстриране на устойчивостта на тези принципи в исторически план; 4. Осъществяване на изследване върху межкултурните различия в невербалната комуникация на базата на литературни свидетелства.

Това е доста скромно на фона на поднесеното от него в дисертацията.

В края на дисертацията е приложен впечатляващ по обема и избора на авторите списък на ползваната литература. Той е на български, руски и западни езици, като последните и конкретно английските и особено френските източници са внушителен брой.

В заключение, без каквото и да е колебание, предлагам на членовете на научното жури да присъдят на докторант Тодор Кръстев образователната и научна степен доктор по философия (реторика).

07.09.2017 г.

София

проф. дфн Величко Руменчев